

ПРОБОЄМ

місячніє історії

З м і с т:

Н. Калина: **	481	Михайло Рябокінь: За кожухи	508
: 7. IV.	481	Євген Онацький: Міркування	
Ладя Могилянська:	481	про фаталізм, або про долю	
А. Гарасевич: Ліс шумить	481	та випадок	514
Іван Савчур: Зима	482	С. Николишин: Наше літера-	
О. Гай-Головко: **	482	турне життя за революції	
Іван Савчур: Бурлак	482	1917—1921	530
Іван Харевський: Ратай	482	Жигмонт Процишин: Втеча з	
М. Орест: Південь	482	міста	535
I. Сівковський: Мое місто	483	Літературній україністичні ма-	
Жигмонт Процишин: Диба	483	теріали по газетах	538
Степан Женецький: Пісня	496	Рецензія	540
Павло Лось: Два роки	500	Хроніка	542
Михайло Когут: Ми вродились			
із крові народу	502		

ВЕРЕСЕНЬ

РІЧНИК IX.

ПРАГА 1942

КНИЖКА 9 (110)

ЦІНА 1—RM

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція під проводом Д-ра Степана Розохи. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100.— К на рік, на чверть року 25.— К. — В Німеччині річно 12.— RM, четвертьрічно 3.— RM, за границею 150.— K, або їхня рівновартість. — Число конту Поштової Шадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift »NASTUP« in Prag; в Ієн. Губерн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 «Nastup» Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII, Havlíčkova 8. — Novinová sázba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545-III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Praha, Havlíčkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andresky vd., Praha XII, Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріали просимо слати на адресу:

„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

Н. КАЛИНА

* *

Ти відходиш. Може, востаннє
Зазираєш з страхом в очі.
Не жахайся. Там на прощання
Не блиштимуть слози дівочі.

І не буде в очах тих смуток,
Той, що камінем серце давить —
Застелю їх легкою рутою
Й поцілує востаннє навіть.

Н. КАЛИНА

7. IV.

7. квітня — в році звичайний день
Чи дощем, сонцем, вітром, чи градом —
Ось сосни старої обвітрений пень
І пастух мовчазний в самітним стадом.

На межі зеленіє перший листок,
А повітря піснею, наче в храмі.
То Христос перейшов вузенький місток
Розчиняти навстіж небесну браму.

А. ГАРАСЕВИЧ

Ліс шумить

1. РАНКОВЕ

В кущах народжується день,
Виходить сонцем із туману
У синій далечі ген-ген
Мережаться шляхи незнані.

Відплила снів важка мана,
За місяцем схovalась в кручи.
І тіло — випнута струна
Гартую пориви могучі.

2. ВІТЕР

У хмарах ти зродився, і промчав
Крізь море трав, зворушив комишами,
Покравши сріблом чорноокий став,
Прорізавшись об скал холодний камінь.

І золот-день вітхнувші продавенів
Почувши в безвістих прозорі крала.
І тільки ліс блакитно вашумів
Під обріями розкотивши хвилі.

3. НІЧ

В прозорій ночі гасне шлях,
Гуляють тініми — смереки.
Червоний місяць розмишля
Уласти в срібло гір далеких.

У тіні дерева пристань —
Туманно куряться дібропи ...
Там тіні оленів, та сарн
Стрічають ранок пурпуровий.

4. НАД СТРУМКОМ

Посеред папороті й квітів
Спадав з каменю на камень.
Сміється сонцем і блакиттю,
У сніві вкрившись тумани.

Це знову день співа над нами —
Вирюють далечі розкриті ...
І ранок юний, та рум'яний
Припав в струмка води налитись.

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА

Вітер весняний

Вітер весняний співає
Пісню свою золоту ...
Віtronьку! Тихше! Благаю!
Яблуні білі в цвіту ...

Не розвивай їх, не треба!
Знаєш ти казку життя?
Тут десь кінчиться небо
І починається я.

Казку громів і блакіті ...
Тихо назустріч іду ...
Хочу по новому жити!
Яблуні білі в цвіту ...

Птицею хочу зробитись,
Білим, німим пелюстком,
Хочу... комусь-то приснитись
Легким і радісним сном ...

Вітер весняний колише
Віття прозоре в саду ...
Віtronьку! Любий мій! Тихше!
Яблуні білі в цвіту.

1927.

Мов чорний біль, мов вгуків із пустелі,
Мов гадина здавила серце ѹ гін —
Пожежі он — падута рожеві стеді
І агаріщем захала голубінь.

Відправила останні меси осінь —
А на столі і проскури ѹ дора.
Гей, кучері спітає в довгі коси
Розпатлана царіца із двора,

Якщо синок спітається у тата,
Хто ворог буде, хто буде і хто є,
То треба татові на руки сина взяти,
Як майдуття призначення своє,

І повернути лицем його на північ,
Звідкіль метелиця шумить густа ...
Якщо вдрігнеться він, як бравець у катівні,
То ворога на вік запам'ятати.

Київ, 1938. р.

Ратай

Рясними грозами ѹ дощами
калюжі давонять по шляхах,
І плуг в ясними лемешами
землею ѹ стерніями пропах.

Лягають борозни глибокі
одна проз одну в рівну ніть.
І вітер тракторові боки
летить од жару остудити.

Велике сонце поміж груддя
гарячі пальці висува.
Ратай вітрам підставив груддя,
та, знай, про молодість співа.

I довго, довго будуть сниться
рілля ѹ вітри. Ясного дня
Він вийде в поле ѹ ріст пшениці
до свого вросту порівня.

Січеслав, Травень 1942.

Зима

Прийшла до нас і гріано і жорстоко:
За обрієм фурчав ѹ берлін —
Гей, ллялися пісні сумним потоком,
Сумні пісні гітар і мандолін.

Тулилісь до неї білі віти —
“Ідіть, пустіть!” — розвялоно вона —
Заплакали, захлипали. А вітер
Тепла просив і стукає до вікна.

8. I. 1942.

Бурлак

Шляхами йду крізь ліс і кладку —
Так легко на душі ...
Закликало десь деркачакто
В траві у комиші.

Закликало. Ясний світанок
Поволотив степи,
Прибіг на шлях, у вічі глянув,
І серце підкупив.

І шлях новий, і далеч інша,
Проміття скрізь ярке,
Налив нам день краси по вінця
В волочені чарки.

22. V. 41.

Південь

Душі здається: далеччю омита,
В краях чужих своє ество укрите
Розповіла б негадано вона;
Там радістю проворою радіти
І світотвір безмежно полюбити
Вова могла б, погідна і ясна.

I серед ряstu рідного увлісся,
Де в деревами дні ѹ сплелися,
Їй маритися далека, красна путь:
Незвані гори в небі розрослися,
Магнолії цвітуть — і кипариси
Край вод морських на милу гостю ждуть.

Мое місто

Наче спокій міста стережуть
посивілі, стародавні башти.
Перейшовши зимову межу,
травень сів на вулиці квітчастій.

Зачепили птиць рої крильми
голубінь мережану промінням.
День пахучим подихом шуміг,
поміж січі — річки клекотіння.

День полоще слід старовини,
мого предка викутий руками.
Гей, і скільки Смотрич що-весни
вод проніс своїми берегами!

Вірю я — в куточках ваших уст
оця віра усміху не збудить, —
піднесеться мов столітній дуб,
предка свого слави не загубить.

Кам'янець на Поділлі

ЖИГМОНТ ПРОЦІШИН

Д и б а

(Розділ із повісті)

Клунок його промокнув дощем, промок його плащ, промок капелюх, мокре було обличчя. Тільки душа його була суха і налита теплим фосфором. Від доторку думок вона тріскотіла мов нагріте котяче хутро під пестливою долонею.

Ті чударні порівняння були його власними видумками. Ця душа налита фосфором і це котяче хутро, що тріскоче се був його веселий пастрій. В його пам'яті не існувала ніяка кітка і взагалі ніяке сотворення з тріскотливим хутром.

Він думав:

Уміння бути щасливим, се вміння найти точно означену ціль для кожної хвилини своєго життя.

І він мало не біг, бажаючи чимськоріш досягти мети, що від учорашнього дня полонила кожну його хвилину. Крізь дощ і почерез неизнайомі вулиці цього міста, що його звали малим Парижем його горді жителі, він спішився до нової дійсності, яку він покищо тільки передчував, але яку він поетично охрестив уже в своїй уяві «новим роздлом життя».

В його душі не було ні сумнівів, ні вагань, в його нагрудній кишені шелестів лист від брата мов сухий шовк і в його свіжому спогаді дріжав під зворушливим подихом серця лист матері, що мов ладіна, але рішучча долоня відхилив був убивче дуло від його втомленої скрані.

На Порт Руаль грузовик, що прополоснув біля нього мов вихор, ляскув його струмом болота. Безцеремонна потвора зникла мов тінь, а наїномим широким порталом і сенюю мурів. Він зідхнув:

— Нарешті!

Та захи його рука підвелається, щоби потягнути ручку дзвінка, спрямовану в мосяжну панець не то льва не то бульдога, він цікаво поглянув на фронтон 5-поверхової зам'яниці. Він був промок до шкury і для нього не мало вже практичного значення, чи він опиниться на хвилину скоріше чи пізніше під сухим дахом.

На дому були помітні зміни. Над порталом звисав тепер білий складний шар із червоною печаттю чотирьох букв.

Ті самі чотири букви адімались мов пеан, мов визов у гіантичних неонових спіралах над крівлею дому. Ті самі чотири букви блищали королівськими літерами із широченої мідної таблиці на воротах. Ще тому три роки тих букв було шість і вони несміло прозирали з мікро-скопічного візитного листка, що губився поміж кільканадцяти інших прізвищ жителів дому. Під кожним із тих прізвищ було зазначено, скільки разів треба дзвонити, щоби викликати до дверей його власника.

Молодий чоловік під дощем пригадував собі візитівку:

С. М. ДИБА
Ліценціят торговельних наук
Книговод-знавець
Дзвонити дев'ять разів.

І він дзвонив дев'ять разів, але мізерний чоловічок, що збіг із піддашня твердив уперто, що за дзвінок потягнено не менче десяти разів. Ну, Бог з тобою, чоловіче добрий, чи це моя вина, що жителі цього дому не мають окремих дзвінків? Числити до девяти може навкімитись кожній порядній людині. І чоловічок вернувся дряпаться з поворотом на своє піднебесне житло, этаих кленучі а він дзвонив знову, числючи тим разом уволос, щоби не перемірити. За кожним терзенням язика у львиній панеці він тривожно глядів д'горі, чи не відчинається де яке вікно над ним і чи не летить йому на голову вода із дзбанка за цей пекельний гамір, що його здіймав дзвінок у нутрі дому.

Тепер німає ніодного візитного листка на дверях. Є тільки чотири великі літери глибоко вирізані у лискучій міді:

Диба.

Не один раз він питав себе, що може значити їхнє родове ім'я. Його етимологічні розшуки кінчалися на не приемному підозрінні, що в тих двох складах ховається легкий глум, якого жертвою впав один із їхніх древніх предків. Тепереж мимоволі він піддавався враженню, що назвиско родини Дибів, проголошене «urgbi et orgbi» Степаном, промовляє до мешканців тієї країни не своїм притаєним і непевним змістом, а сухим майже металево-вривчастим звуком своїх чотирьох імпо-

І якраз се найбільше дивувало Андрія. Степан, якого він досі ніколи не належав до скромних людей.

Демулен поклав палець на губи і молитовно прошепотів:

— Є се папіроска, що буде автоматично закурюватись і гаснути, залежно від охоти курця!..

Але Андрій вже очуняв.

— Це пахне мені утопією — рубонув він у такому тоні, наче б він говорив:

— Який чударний з вас мороцило!..

І так припаміті він думав. Але в душі він не був дуже певний себе. Йому пригадалося, що Степан завжди цікавився хемією. Поволі заякорювався в ньому подив для брата, для цього білого, недурного чола, що владно підймається над життям.

Демулен похилив свое обрекле лицце з професорським біоноклем над витягнутим з кишені годинником:

— Сьогодні пятниця. Пятниця є в нас днем звітів і підсумків праці з цілого тижня. За десять хвилин пічнуть сходитися агенти моєго району. Залишаючись на наших зборах, матимете найкращу, бо погляду лекцію наших методів праці.

В семій годині ціла армія підчинених Демулена агентів наповнила скромний бюровий льокаль. Вони сходилися одинцем, дехто з валізою просто з праці, дехто з тих, що не мешкали далі від дільниць, в яких вони працювали, вспів уже залишити валізу дома. Була се добра тридцятка переважно молодих людей, що розсілися повагом на кріслах, які стояли тут кругом по під стінами, мов у якому провінційному клубі.

Збори, яких німмім учасником був Андрій, були для нього невидальщиною і до самого кінця він питав себе, чи він сидить в театрі, чи на спортивій імпрезі або товарицьких розривках, чи може справді на зборах торговельної установи.

Почалися збори відспіванням маршової пісні. Був се гімн агентів «Ди-ба». Демулен вручив кожному циклостильний текст пісні. Андрій читав її бальорий зміст, слухаючи потужної хвилі чистих і фальшивих голосів, від якої бриніли вікна. Після відспівання гімну, почалися звіти в поазбучному ладі. Демулен стояв при довжезній таблиці, на якій кожний агент мав свою рубрику і під звітовим називиском нотував зголошene число і загальну грошеву суму замовлень з останнього тижня. Звіти ішли поквапом, при супроводі веселих або іронічних завваг. Часом, коли хтось вихопився з дотепом, саля гоготіла сміхом. Коли число або грошева suma замовлень видавалися ієбуденно великими, тоді оклики подиву торохтили мов ракетний скоростріл і лице рекордиста червоніло від вдоволення.

Демулен мав живе або дотепне слово для кожного агента. Була се часом догана, але частіше заохота, бо було тут багато початкуючих агентів із скромними цифрами. Після звітів Демулен зробив підсумки й устійнив висліди. Цього тижня було трьох кандидатів до нагород і під загальні оплески Демулен вручив їм движимий настільний календарець, альбом для знімок і нотес у шкіряній оправі.

Тепер слідували запити тих агентів, які не мали ще за собою дового досвіду і яким праця не йшла рожево. Потім Демулен виголосив

Степан не ждав, щоби бачити, яке враження зробить ця вістка на братові. Він швидко перевів розмову на справи. Він повів Андрія до кімнати, призначеної для його, післяв слугу на двірець по скрипці кімнаті. Тут скрізь блища груба біла порцеляна і холод, що віяв від неї, заморожував теплу хвилю, яка горнулася до очей Андрія.

— Раджу тобі спробувати при нагоді моїх зливних апаратів, оцей з червоною ручкою ласочку мов пір'ям, оцей з синьою ручкою б'є бічем, а цей найбільший з білою ручкою викидає водяний струм із такою силою, що коли в тебе піжні кости, то радше не вживай його, хоч на мою думку немає кращого масажу, піж масаж водою. Якщо ти ще не забув пластової доби і гімназійної руханки, тоді напевно справить тобі приемність моя руханкова саля.

Степан відчинив наростиж двері у сусідню кімнату. В амброзурі поджій виділа чорна батарея залізних тягарів, на окравку стіни пнулася шведська драбина, з поза дверей виглядав край шкуряного кізла.

Невже він думає, що ті речі можуть мене тепер цікавити? — пістав себе в душі Андрій, зорючи мов автомат за широким рухом братової руки. — Він не був ніколи такий балакучий. Чи це успіх у житті робить людину такою вимовною? Він нагадує мені живу машину, що фабрикує слово, рух, папіроси, сигари і рекламу. Се так, наче б він говорив увесь час. Ди-ба, Ди-ба!.. Чому мати не згадала мені ні словом про смерть батька!.. Невже правда це, що я загнав його до гробу? Які були його останні хвилини? Чи і до останньої хвилини залишився він переконаний, що я, одинокий з його синів, змарнував собі життя?.. Чи тому хотів він мене рятувати, бажаючи, щоби я погодився із Степаном?.. При кому житиме тепер мати, При Іванові, Онуфрієві, Тетяні?..

При обіді Андрій майже не підймав очей з над тарілки. Питання, чи Степан одружився з любови не цікавило його вже. Казкова метаморфоза в житті Степана говорила сама за себе, дарма, що ясноволосе, синьооке й червонаве обличчя пані Диби, з дому Дерзель, не можна було зачислити без вагань до галереї поганих жіночих облич. Її рубенсівський тип суперечив її французыкому походженню. Вона переростала Степана на добре чоло і творила досить мовчазний контраст із його рухливістю та говірливістю.

Андрій думав про те, що за сім літ свого побуту закордоном Степан дуже змінився. Так, як деякі рослини, що під зміненим підсолніком і на зміненому ґрунті міняють барву і форму. Його ніс і підборіддя загострились, його брови зійшлися трикутником над носовою хресткою, його зір мав у собі щось дерев'яного, впертого. Його голос, його сміх! У всьому були зміни. Навіть Степан із тієї пам'ятної розмови, що роз'єднала їх перед трьома роками, був тільки блідим начерком теперішнього. Ця зміна була помітна теж і в мові, якою він володів тепер бездоганно і майже без виголосу притаманного слов'янам. Він говорив нею навіть з деякою насолодою, протягаючи і приголошуючи вибрані слова. Андрієві здавалося, що ця мова ще наче один із складників нової атмосфери, якою дихали легені Степана, атмосфери матеріальних успіхів, серед яких дійснівся Степан число два.

Чи людина міняється під впливом власних законів, чи під ти-

ском життя? У памяті Андрія вирішав не цей Степан, Степан домашніх спогадів: юнак, що ховав свій деннік під подушкою і шукав своєго генія у писанні незугарних віршів (згодом він цією слідами брата, але він, Андрій, не писав ніколи віршів). Андрієві пригадувалося, як при обіді батько відбирає із рук Степана книжку й отримавши шпурляв її в кут (згодом і він, Андрій, занедував на цю саму певну борзі і втікав з книжкою в поле). Правда, філіт Степана з музою не привав вічно. Він був готовий промінати Аполлона на Меркурія вже тоді, коли професор літератури започаткував у класі небуденій звичай відчитувати вголос тематичні завдання Андрія (тоді ще батько хвалив Андрія, мабуть тому, що ті перші «літературні» успіхи не виходили поза рамці поступів у школі). На жаль був це тільки недовічний апогей шкільних успіхів Андрія. Ні він самий, ні професор, ні батько не передчували тоді, що неспокійна муз турне його не заваром на несумірні й фантазійні стежки!.

Тепер же Степан носить на своєму обличчі, у своїх руках і в способі говорення печать сімох літ прожитих закордоном.

Але не тільки Андрій біжить думкою до хати, до давньоминулого. Ось Степан відчиняє пляшку мінеральної води, що шипить і бульочке під поволі відкручуваною затичкою.

— Ця пляшка — каже він — є мов людське життя. Коли наглої відчинити, третина її розливается намарне по скатерті!..

— Вистане швидко підставити шклянку — завважує братова Андрія.

— Спитай Андрія — каже Степан із лукавим усміхом — чи в нього була шклянка під рукою, коли з **їого** пляшки **буйно** вилетіла затичка...

— Не розумію твоїх аллегоричних натяків, Степане — боронився Андрій із затиснутими устами і серцем. Ніколи ще не відчував він цього страху перед сарказмом брата, що сьогодні. Йому було так, наче б у його грудях билася птаха із зломаним крилом.

— О, не бери мені за зло моєї дешевої філософії, Андрію! Се тільки невдачний жарт... і може безвартісний вже сьогодні спогад...

— Спогад із хати?..

Андрій думав, що єдиний інтимний зв'язок, який єдинав його з братом, це були їхні спільні родинні спомини. Добре спомини. Лихі спомини. Для Степана були вони невичерпаним джерелом менторської тематики. Андрій носив їх у собі мов пімий тягар. Смерть батька зробила цей тягар ще тяжчим.

— Спогад про тебе, коли ти був ще тихим і многонадійним юнаком...

Андрій запитливо дивився на брата. Невже були се ті самі картини минулого, що вирізали в одпochaс і у памяті Степана? Йому бажалось, щоби Степан бачив його усміх, але його усміх був мов про мінь, що стигне в очах і не доходить до уст.

— Потім...

— Потім?..

— Потім прийшла мов грім із неба твоя романтична втеча до Марока, втеча, яка на щастя покінчилася ще далеко перед першими гра-

нічними стовпами. Із спокійного, слухняного і відзначаючого учня ти став enfant terrible, що трічі на рік зміняв школу і вечорами приходив до хати з розбитим чолом. Потім...

— Потім?

— Потім почалися твої перші літературні успіхи, які справили нам усім багато клопоту.

Степан запнувся.

— Потім? — допитувався Андрій.

— Потім ти замовк!..

— Ненадовго!..

Усміх, що застиг був у очах Андрія, розплівся блідо по його обличчі.

— А тепер?

Андрій мовчав. Широкий, тріумфальний усміх брата був сильніший від його блідої ухмілки і вона зникла, мов тінь.

— Тепер, — завершував Степан свою сентенціональну позу — тепер треба вдоволитися пляшкою скромніших розмірів й обережніше відчиняти затичку.

Він підніс чарку вина:

— На порозі твоєго нового життя, Андрію!..

Андрій глядів у братове лице. Невже здалося йому тільки, що голова Степана тримтів? Чи Степан таїв лише свій біль з приводу смерті батька?

— Се право молоді шуміти в свій час і ломити греблі — несміло пролунав жіночий голос.

— Моя молодість шуміла поволі — відповів Степан.

Андрій відмовився від солодкого. Для нього було мукою сидіти довше при столі і він підвісся, не вважаючи на протести Степана і пані дому.

Опинившись у своїй кімнаті, він відчув на плечах залізний тягар самоти і так, як завжди, рятуючись від неї, він повернувся до дзеркала. Його лице було мертвецьким бліде. Він відчував, що слози були б йому великою полекшою, але і серце його і очі були сухі. Амплітуда настрою повнилася в його душі мов фатальний, непоборний закон його нерівномірного, кочовничого життя. Його радість зникла немов рідка гостя, що відвідала його на глум. Тільки силою волі він переконував себе, що нікуди вже йому тікати від порога цього нового життя, про яке він мріяв із розпусливою надією потапаючого, через цілу останню добу і про яке натякав Степан із чаркою вина.

— Ні, я залишусь! — говорив він тихо, спираючись п'ястуками на холодній мраморній плиті конзолі.

Йому пригадалося, що коли він неждано загорів тою чудною наїдою на нове життя, він передчував, навчений минулим, що одного дня те нове життя відастися йому страшенне сірим. Він передбачував, що воно коштуватиме зусиль і що він не вросте в нього, не затиснувши зубів.

На дворі не переставав падати дощ. Вітер метав ним обшибу. Андрій відчинив вікно і спершись руками на лутку виставив лицезрійніше думати про смерть батька.

— Перо не доведе тебе до добра. Берись сину мудріше до життя. Се — батько. З якою гордістю глядівби він на свого найстаршого сина, коли б він жив і був тепер тут. З якою радістю глядівби він і на свого наймолодшого сина, що слухняно ступає в путьці сідди брата!..

У пам'яті Андрія виринали в безконечній черзі драматичні сцени з його впертого змагання проти волі батька, який ніколи не потурив його поривам. Тепер здавалося йому, що він сплачує батькові занедбаний довг синівської покори. Побіда життя над його задумами і плянами була водночас побідою покійного батька, що болів душою над блудним сином.

Чи дійсно найкращі його літа змарнувалися, мов марно розлитий трунок?

І знову силою волі він відтягнувся від лірики, зачинив вікно і повернув думки до реальних дріб'язків: треба написати листа до матері, попросити в Степана кусник жалібної стяжки, розпакувати клунок і розложить речі.

Степан уже стукає до дверей. Він теж приходив із конкретними деталями, що мали від сьогодні складатися на щоденне життя Андрія. Він почав від великої стінної мапи, яку він приніс під паҳою і яку він зараз же розвісив над писальним столом.

— Ми маємо якраз пів години, щоби говорити про діла. Ось тут твій перший район праці.

Він обвів червоним олівцем три кантони одної з північних провінцій.

— Моя організаційна система проста.

Кожна провінція і кожний кантон, таксамо як кожне понадстоцієчне місто мають свої мережі агентів. На чолі кожної кантональної мережі стоять мої агенти число два. Кожний з них організує на власну руку низових агентів, яких я зву в моїй технічній номенклатурі агентами число три. Вони працюють на трьох відсотках провінцій — четвертий відсоток іде для агентів — число два. На чолі провінціяльних мереж стоять мої агенти число один; які мають постійну гажу і є радше урядниками фірми, ніж агентами.

Він заложив руки на спину наполеонівським жестом і глядів у вікно понад голову Андрія, що слухав сидьма. Так, якби там за вікном бачив він цілу армію своїх агентів, що шибали від меж до меж країни, мов рухливі джмелі на невидимих нитках його командування.

Нормально ти повинен почати як агент число три, але тому що провінція Антверпену ще не обхоплена мережкою наших агентів, ти будеш щасливим винятком у моїй системі, обслуговуючи пайважніші центри провінції і підшукуючи на місцях кандидатів які продовжували працю, систематично, кантон за кантоном. Отже твій найближчий аванс, якщо ти добре візьмешся до праці, буде пост агента число один; до цього часу працюватимем на провізії чотирьох відсотків від власних і одного відсотка від чужих замовлень. Се триватиме рік або лів і поможе тобі пошитися трохи в пір'я. Будеш мати до розпорядимости малого «кризлера», якого я набув саме на днях. Шоферувати ти не вміеш?

— Вмію!

— Тим краще, заощади собі два тижні часу. Поки виберешся до Активерську, треба тобі буде практично познайомитися із ділом, під орудою Демуленна. Се мій найкращий агент. Наїдали за два тижні ти повинен розпочати самостійну працю. Розрахунком за хату, харт, бензину й вживання авта ми зайдемося згодом. Я хотівби насамперед бачити, як ти даш собі раду.

Тепер Степан уявив брата приязно за плече і повів у своє бюро. Виходчи з кімнати, він ще раз кинув поглядом на вікно, за яким вітер і дощ продовжували свій сірий танок і обернувшись до Андрія:

— Треба тільки хотіти! — «Мої бюра є на першому поверсі; партнер зайнятий магазином»:

— Треба тільки хотіти!

Андрій думав:

Він ні словом не згадув про родину, про смерть батька... Неважко він дійсно переконаний, що я не любив батька? Він не питав мене про моє життя за останні три роки, його не цікавить, де і як я навчиває шофера увати!..

Розіївшись за широким, інкрустованим столом, Степан вийняв із бічної шуфляди касету сигар.

Андрій зорив із своєго фотеля за обстановкою бюра, що було радше сальоном, ніж бюром. Тоді, коли в житлових кімнатах Степана парював бідермаєр (звідки Степан роздобув бідермаєрівські меблі? Я ніколи не стрічав бідермаєрівської обстановки в тій країні) се просторе, розмальоване у яскній сепії бюро було обставлене розкішним, хоч трохи суворим ампіром.

— Куриш?

Ціла істота Андрія здрігнулася від притаєного бажання закурити. Йому здалося, що немає глуду відмовляти собі приемності і що людина, яка по літах налогового курення переходить нагло до цілковитої абстиненції, рискує недугою серця. Він відчував, що для його прибитого серця, легенів і апатичної, втомленої думки сигара була більшою полекшою, але він відповів.

— Hi!

— Я забув, що ти звик курити папіроски...

Він підсунув братові металеву коробку, що була тут же, на столі.

— Ні, дякую!

— Невже ти вже справді не куриш?

Андрій всміхнувся:

— Від двох днів.

Він думав: коли б я розказав йому те все, що діялося в мені тому два дні!..

— Се незла річ перестати курити, проте я радивби тобі вернутися до курення. Практичний агент повинен курити, хочби тому, що папіроска, а ще краще сигара, влекшує розмову, а вслід за тим і діло. Зокрема в стратегії моїх агентів курення є зasadничим елементом, бо ж наші головні артикули се сигари, папіроски й люльковий тютюн. Ти переконаєшся швидко, що найкращий спосіб нашої пропаганди, се дати клієнтovi конкурентів фабрик нагоду переконатися про прікмети наших виробів. Одна з головних засад агентів фірми «Ди-ба»

се відмовляти при кожній нагоді хочби і від найбільш люксусових виробів чужої марки, пропонувати зате вироби «Ди-ба» і курити їх із помітою насолодою.

Щойно тепер Андрій звернув увагу, що на сигарах і папіросках видні фабричний знак «Ди-ба».

Ціле пополуднє зійшло Андрієві на студіювані письменної умови, під якою він поклав укінці свій підпис. (Се звичайна формальний лад), правильника для агентів, десять заповідей доброго агента, десяти заповідей злого агента, довгої брошури про технічні деталі, звязані із працею агента. Лектура це іншої брошури познайомила його з кодексом бон-тону, обов'язкового для всіх агентів фірми «Ди-ба». Були там наведені зразки розмов, висловів, ба навіть і жестів і окремі розділи повні практичних порад. У тих порадах були передбачені всі можливі ситуації, до злого гумору купця включно:

Питання: що робити, коли купець відзначається грубою поведінкою, не присвячує піякої уваги експонатам або випрошує категорично за двері?

Відповідь: чимно вклонитися і щезнути без зайвих слів. Прийти по двох днях. Коли і тим разом купець у злому гуморі, відновити візиту за тиждень. Гасло: оптимізм і терпеливість агента перемагають злий настрій і неприступність купця.

У весь цей час двері бюра раз у раз відчинялися, пропускаючи урядників, фабричних наглядачів, клієнтів. Крізь скляні двері видно було амфілайду кімнат повну напудрованих панячок і гамури писальних машин. Чотири телефонні апарати на столі Степана дзвонили на переміну, часом усі в унісон, проте поміж візитами і телефонними дзвінками Степан успівав переглядати фактури і підписувати листи. Від часу до часу він натискав раз, двічі або тричі кнопку дзвінка на бюрку і тоді зявлялися з поза скляніх дверей одна, друга або третя стенотипістка. Андрій завважав, що колір їхнього волосся залежав від числа давінків. Коли Степан натискав один раз кнопку, зявлялася у скляніх дверях ясноволоса дама з лицем мадонни, коли він дзвонив двічі, двері скоро рипались, пропускаючи сюди і з поворотом дівчута з волоссям креольки й обличчям вивірки; на трикратний дзвінок пливли ізза скляніх дверей веснянки під рудою зачіскою.

Це — так, наче б Степан позволяв собі не жарти у своєму поважному званні фабриканта — думав Андрій, глядачи з під лоба на брату, що збирав своє високе рухливе чоло у густі бранки і завзято гриз кінець сигари, диктуючи листа ясноволосій мадонні. Мов через мрямку пригадався йому недокінчений роман у поплямленому піклільному зиштку Степана. Фантазійні вигранішки героїв чергувались там із химерно складнею.

Ті пані приносили з собою діловитий усміх і запах пудри. Андрій уявляв собі атмосферу насичену косметиками, по той бік скляніх дверей.

В пятій годині Степан викликав у телефон агента, що мав стати на два тижні мопітором Андрія і заповів йому візиту брату.

Демулен мав окреме бюро в місті і самий відчинив двері, коли

Андрій подзвонив до нього, видаравшись досить ліниво по двох поверхах.

Свою першу лекцію почав він від великої валізи, якої стіни, від кої і дно були виложені багатою і різноманітністю артикулів «Ди-ба». Було там усе: сигари, цигарети і тютюн різних якостей, курильні паперички включно.

— Нашим клічем є дати повний виряд курцеві!.. — почав Демулен, прочистивши собі вперед горло міцним видихом.

Андрій глядів цікаво на цю людину з трохи набряклім лицем і батьківським, трохи змученим поглядом за очицями в золотій оправі, у деяче занедбаному, але елегантно скроєному вбранні. Був се радше тип професора університету ніж торговельного агента. Вражіння тє сильнішало від переливного, залибленого в собі голосу інтелектуальної породи людей.

— Ось тут вам книжечка, де ви найдете вказівки в якому порядку треба демонструвати вірці наших виробів... — лунав голос Демулена.

Ще одна брошюра! — думав Андрій.

— ...Ті речі треба вивчити на пам'ять. Ті наші агенти, що в по-звалені красномовного дару, дають собі раду і здобувають замовлення, якщо вони завдають собі труд вивчити як слід сей малий катехизм. Коли ж ви зумієте додати до цього власні засоби вимови і зручності, ваш успіх запевнений. Багацтво артикулів, що їх фабрикує пан Диба...

Він не говорить «ваш брат!..» Він говорить «пан Ди-ба» — подумав Андрій.

— ...влекшув працю наших агентів. Коли перша, друга і третя річ не подобаються купцеві, залишаються ще десятки інших речей для продемонстрування. Ціла річ у тому, щоби не датися випроситися за двері надто скоро і доощадку продемонструвати нутро валізи. Тому треба степенувати зацікавлення купця і залишати на кінець черги ті вироби, що придбали вже славу нашій фірмі. Є се наші люльки з автоматичним приладом до чищення (Демулен узяв побожно в руки одну з люльок і показав, як треба натискати пальцем на металеву крапку при чубуці) і наші коробки, що забезпечують тютюн перед надмірним висушенням (він схилився по одну з таких коробок, яких призначення Андрій не міг досі згаднути). Ті речі є «останнім аргументом» наших агентів і рідко коли вони стрічаються з відмовою купця. Завдяки тим своїм винаходам пан Диба міг розбудувати фабрику до її теперішніх розмірів.

Андрій глядів на Демулена зором надміру здивованої людини. Це обявлення Степана — винахідника прийшло на нього нагло і не сподівано. З цеї хвилини залишилося йому прикре вражіння, що він оставил Демуленові спогад розсяви з виряченими очима.

Тепер же ж пан Диба працює над новим винаходом, що буде справжньою революцією у нашій промисловій ділянці, про це пан Диба вже напевно вам згадував!..

— Ні! Про це пан Диба нічого йому не згадував.

Він рванув опять за шнурок і занурив лице в заголовок, але сон вилігнув із цілою силою із свіжих ще нетрів. Тільки тепер Андрій не був певний, чи був се сон, чи з'ява. Ця постать при його ліжку, що зникла мов тінь!.. — Неваже був це батько? Батько не носив ніколи білих шаликів, але сей чорний блик очей був батьковий!..

Він лежав недвижно в померках, поки ледяна крига не потанула в його грудях. Тоді він обернувся до стіни і заснув.

Се не був батько, се був Степан. Він був знову в кімнаті Андрія, у чорному пальті, з білим фулярем під борою, у рукавичках із жовкаряченими ногами.

- Ти спиш Андрію?
- Ні, або що?
- Нічого, я тільки так!.. Ти знаєш, з ким я вечеряв?
- Ні!
- З Гавронським!..
- Гратулюю!
- Андрію!
- Що?
- Правда се, що кликали тебе до конзуляту?
- Хиба Гавронський при вині не бреше!..
- І заборонили тобі писати?
- Еге ж!
- Бачиш, вино добра річ. І гроші теж. Се ліпші, я сказавби — мудріші речі, ніж писання статтей!..
- Можливо.
- І тоді ти здав партію?..
- Ні!
- Ти писав далі до Краю?
- Так!..
- І все пропадало на поchtі?
- Мабуть!..
- І тоді ти став писати під псевдонімом до французької й гляндської преси?
- Так!
- І тебе знову покликали до конзуляту?
- Так!
- І загрозили.
- Гавронський мусів тобі се розповісти. Ти хиба не даром плали йому вечеру!..
- Але ти писав далі?
- Так!
- Тоді прийшла вістка з дому, що арештували Івана й Онуфрія?..
- Еге ж!..
- І тоді ти кинув писати?..
- Еге ж!..
- ...І рішився прийти до мене?
- Шойно по листі матері!..
- Ти бідував?

— Так!...
Тоді Степан винів із кишені пальта монетку й махав нею перед очима Андрія мов віяльцем.
— Бачиш сей карман?
— Ін купив його ще в краю, у Думині...
— Ти маєш добру пам'ять. Тільки тоді сей карман був ще порожній. Тепер він порожній...
— Тепер гань порожній...
— ... і кращий із них неро!

— Можливо, та я в те не вірю!
— Не вірши у те, що з набитим карманом ми матимемо в кишені не тільки Гавронських, але і їхніх конзулов і премієрів?...

— Ні! мені пригадані здається, що я в те не вірю!...

Степан засунув монетку в пальто, махнув згірдливо рукою і вийшов, тріснувши за собою дверима.

Андрій хотів засвітити і сягнув по шнурок. Його рука вдарила об стіну і від болю він прочуяв. Він був відкритий і відчував холод.

Засвітивши, він знову зупинився зором на скрині з піднятим віком. Накривала лежало однім кінцем на постелі, другим на паркеті. Горівшя кватира вікна була відхиlena і продув ішов від неї до дверей, що порицували на завісах. Коли він підвівся, щоби зачинити двері, здалося йому, що в повітрі пливла ледь-ледь вловима арома сигари.

Степан був напевно в кімнаті — подумав він!

Сон відійшов його. Він сів на краю постелі і глядів на босі ноги. Йому страшнене забанилося закурити і він почав нишпорити по всіх закамарках одягу. Він не тямив, що він очистив був дбайливо всі кишені, щоби не мати під рукою спокуси. Ноги носили його нервозно по кімнаті, поки він не задержався при вікні.

Дощ не переставав падати. На вікнах і мокрих дахах напротивних домів світилися і гасли два гіантні склади:

Ди-ба. Ди-ба.

Він глядів на ту гру світел доти, доки його очі не обважніли від утоми.

Ніч проходила спокійним кроком над домом. Була північ, потім перша година, потім друга... Кедровий вестмінстер на карнізі в юдальні перекликався із старомодним курантом у вестіблю.

СТЕПАН ЖЕНЕЦЬКИЙ

П і с н я

Присвячуєм Вп. Пані Є. Мозговій

Три дні й три ночі боронить степовий князь зі своїми хоробрими чубатими дружинниками, родочу степову країну, перед ворожими ордами, що від віків-вічних, з усіх сторін світу: дикою сараною налітають на чорнозем родочий, на буйні, зелені степи кучеряві, на золоті пшеничні...

Три дні й три ночі змагаються вони без упину, відганяють ворогів захланних, обороняють землю святу, прабатьківську... Та хоч які вони дужі, хоч які завзяті, хоч мов леві відважно кидаються на орду, — не сила їм поконати ворогів, що зі сходу нахлинули на їхню родину, з давен-давна... Аж до сьогодні...

Втомився князь, потомилися й дружинники. Мліють руки від важкої зброї, деревіють пальці від натягування тугих луків, замикаються-липнуть не виспані, залипі потом, очі, клоняються долів голови буйні, чубаті...

Та відпочивали піколи! Во ще не вспіли вони покластися на сиру, тверду землю, ще не вспіли підложить напухлих від затискання зброї мозолистих кулаків під голови, ще не простягнули наболілих костей, не зімкнули важких повіків, — а вже знова грас ріг на тривогу... вже знова хоробрый князь покликає до бою:

— Дружинники мої чубаті! Брати дорогі! Сини любі! Вставайте!!! Батьківщину нашу степову бороніте!!!

І зривалися дружинники чубаті на голос свого степового князя молодого, спішили за ним і мов вірли хижодзьобі кидалися на орду і проганяли її далеко-далеко... І знову потомлені падали мов каміння на землю, щоб хоч хвилинку відпочити, хоч на часиночку заснути... Та ось знову ворожа орда, знову грас ріг на тривогу, знову кличе князь до бою. І знову зриваються, знов спішать хоробрі чубаті дружинники боронити своєї степової країни...

І так день за днем, ніч за ніччю: три дні й три ночі без устанку.

Коли ж на третій день, під вечір, вже може в сотий раз прогнали пажерливу орду далеко-далеко поза межі степової країни, — не віддергали більше степові лицарі: мов позабивані покотилися всі на землю і всі мов мертві, позасипляли камінним сном. Заснув теж і роговий, лиш оден-одинокий степовий князь не заснув. Він оперся на свій лук великий та тугий, сторожив своїх дружинників вірних та хоробріх і вважав на межі своєї Батьківщини, країни степової.

Та не довго відпочивали потомлені дружинники: бо ось, що це шумить стоголосим шумом? Від чого земля дрижить так дуже? Чого сонні птиці і звірі зриваються і перелякані тікають із півночі? — Це найлютіша орда суне, мов чорна сарана на степову країну...

Біжить князь до рогового, тручає його за рам'я, будить:

— Вставай, дружинику роговий! Грай голосно на тривогу! Орда йде!!! Роговий просипляється, хоче встати, — та не може ворухнутися, хоче піднести ріг до уст, — та рука омертвіла, не всилі рогу піднести... І він знову закриває очі.

А князь біжить до дружинників, будить, промовляє: — До бою, дружинники чубаті, до бою! Ще той раз, останній раз! Як тепер переможемо найбільшу нашу орду, — тоді спокій святий запанує у нас на віки...

Та не зриваються, як перше, дружинники чубаті, не спішать за своїм князем піднестріч орді — вони лиши сумно дивляться на нього широко відчиненими очима, хочуть встati, — та не можуть. Не мають сил. Перетомлені та знеможені, лежать далі, мов колоди.

А дика, захланна орда зближається щораз близче і близче... Бачить князь, що не добудиться своєї знеможеної дружини, — іде сам один-одинокий напроти ворога, стас з натягнутим луком і че-дочу країну — постановле твердо він.

Та нараз: що це? що це за пісня несеється звітіль, де спілять дру-жинники його? Він оглядається туди і бачить: посеред дружинників, на купині, стоїть дівчина і співає. Вона прекрасна: струнка, мов то-поля, яких так багато тут росте усюди; очі — сині-сині, мов літнє по-гідне небо над степом; уста — червоні, мов китиці доспіліх ягід на калині; волосся — мов кукурудза на баштані... А голос? — Ах, цей голос.. він такий ніжний, такий ласкавий, такий чарівний... Ах, він такий, як шум доспілої, золотистої пшениці у тихий, погідний перед-вечір на широких ланах степової країни...

А співає ця дівчина пісню про степову країну:

«Наша Батьківщина найкраща з усіх на світі: помережана ба-тьома глибокими, широкими та бистрими ріками, опоясана могутні-ми, високими горами, ополікувана філястим, бурунним, темним мо-рем.

«І найбагатша теж вона у світі: чорнозем її родить багато без тру-ду великого білого хліба для людей із пшениці; для худобини багато зеленої пашніці. Ще трави у нас ростуть високі-високі! І багато їх, багато: увесь степ буйний, хвилястий та зелений... А в степу птиці багато різноперої та різноспівії звірів. У ріках риби. А під зем-лею? — Багацтва! Скарби!!!

«У цій прекрасній, чудовій, степовій країні живе народ наш за-взятий, чубатий і щасливий. Так, щасливий, бо смілий, трудящий, не лінівий... Але сусідів східніх має він страх лукавих. Вони все глядять захланними очима на нашу багату степову країну і хочуть всі бага-цтва наші, і усі скарби загарбати для себе. Вони часто нападають ор-дами на нашу країну, але наші хоробрі батьки, діди і прадіди боронять завзято своєї Батьківщини. Усе східніх сусідів проганяють із родо-чого чорнозему. Рабами ніколи ми не були. Ми не знаємо, що це пута, що кайдани. Ми не знаємо, які вони важкі і який їх дзенькіт-брень-кіт. Ми не знаємо, як болять крижі, натомлені працею для переможців чужих і як печуть рани від ударів їхніх костурів. Ми щасливі, бо ми вільні!»

Князь бачить: а всі його дружинники проснулися, повідчинали широко очі, позвертали голови в сторону дівчини і слухають її пісні... А дівчина співає:

«І щасливий був наш степовий край: люди радісні були, веселі. Жили, кохались, працювали. Чоловіки повагом і спокійно орали чор-ноземлю нашу святу, родочу, сіяли, збирали і споживали всі у ми-рі; жінки порались коло хат біленських у садочках; а діти, о Господі! мов ті ластівнята під стріхою, так вони веселенсько щебетали при ма-тусиних спідницях».

«Тоді по усьому краю степовому лунали без уговку голосії пісні по всік час. Співали за працею, при відпочинку, як дружились, ве-селилися... А найбільше пісень співали у честь вояків і дружинників хоробрих, що боронили країну нашу від ворогів лукавих, що край наш ніколи не знав, що це ярма, неволя, що змушення, що наруги, що плач і слізи... О, воївки-вічні, з покоління в покоління, із роду в рід, славитимемо і благословляти місії їх за це у пісні невмірущій. Па-м'ять про їхні діла ніколи не загине, доки житиме чубатий народ наш на світі...»

Дівчина замовкла на хвилину і похилила голову. Коли ж знову підвела і поглянула своїми прекрасними очима по дружинниках, що тепер уже попідімали голови і слухали уважно, так ці очі, що перед хвилиною сяяли вогнем пласти і радості — тепер були вони сумні-сумні, мов осінній день на порожніх пустих полях після жнів... Во-на співала далі:

«Тепер знову налетіли вороги на нашу святу, благословенну, кра-їну. Знову їхні хижі очі глядять захланно на наш досстаток, на наші хати біленські, на засіки повні збіжжя, паші, на стоги і обороги... Та-ви знову, о мужі наші прехоробрі, пішли з луками проти їх і вже три дні й три ночі бороните нашу степову країну від заглади... За це вam честь і слава превелика!!!

Вона знову замовкла на хвилину і сумнimi очима глянула туди, звідки доносився дикий вереск наступаючої орди. Здрігнувшись лег-ко, почала знову співати:

«А ось знову вже орда наступає. Страшна, грізна і пажерлива, як ще ніколи. Ох, важко й подумати, коли б вона перемогла вас, наші дружинники хоробрі, — тут дівчина похилила голову і закрила очі руками, — ох, тоді... вони нашу степову родочу країну перемінили би в пустельну руїну... увесь досстаток наш забрали би для себе, на-били по обнаженому тілі і кричали: працюй, робе, ти для нас!!! І ці-ла праця наша і всі плоди нашої родочої чорноземлі пропадали би в їхніх грубих, ніколи не ненасичених черевах... Вони паслибися доб-ром нашим, мов назаріні кабани, а ми і діти наші, з голоду гину-ли б, мов мухи... І ніколи-ніколи не дзвеніла б уже більше радісна пісня у нашему краю... Тільки плачі страшні неслисиця з кожної ха-ти, стогони і прокльони... Страшні прокльони на голови тих, що кра-їни своєї не боронили перед ворогом ненажерливим... Очі наші пла-кали би без устанку, а із сліз рабських наших повсталі би ріки й озе-ра по усьому нашему краю, у яких топилися наші рабські діти... Сон-це ясне ніколи не сходило би більше над нашою землею, зі страху, щоби його серце гаряче не трісло йому із жалю... А всі прохожі люди минали б нас поза десяту межу, говорили б: «ходімо геть від тієї про-клятої країни, бо там живуть раби, що не вміли Батьківщини оборо-нити...»

Дівчина похилила голову на груди і важко заридала:

І дивне-диво: найперше зривається із сну мертвого роговий. Самі руки його підносять ріг до уст і він голосно, аж земля дрожить, грає на тривогу:

— До бою! До бою! До бою!!!

На голос рогу зриваються усі дружинники, розпростовують знажені кості, беруть свою зброю у знову дужі руки і уставлюються в ряд перед князем. Князь промовляє:

— Брати мої! Дружиники хоробрі! Не посorumимо Батьківщини нашої, країни степової, — і вони кидалься з новою силою на ворога, що вже був на межі степового краю.

Бій був довгий, лютий і завязтий. Кілька разів сходило ізза гори ясне сонце, щоби поглянути на люту січу і кілька разів назад ходалося, червоне від відблисків крові, що ріками лилася по степовому чорноземі.

Як довго змагалися степові дружинники із ордою, кілька днів і ночей, кілька тижнів-місяців, кілька десятків чи соток літ, — цього ніхто не знає, бо в книгах про це ніхто не записав.

Тільки розповідають старі люди, що степовий князь із своїми чубатими дружинниками таки поборов східних сусідів ненаситних і програв їх далеко-далеко поза межі степової країни. А коли повернувся і почав шукати тієї дівчини, яка своїм чарівним співом розбудила знажену сплячу дружину, щоби узяти собі її за жінку, — її вже не було на тому місці, де вона співала. Звідки вона прийшла, чия вона була і куди пішла, — про це князь ніколи не дізнався.

І старі люди теж про це не знають.

ПАВЛО ЛОСЬ

Два роки

— Уже три місяці в цій келії. Три... Та сам — мов билина в полі. До нікого ні відізватись, ні слова промовити. До нікого! Стіна німа — не промовить. Самота — глуха. Ото життя! То я дочекався на старі літа! Ніхто з моєго роду не сидів у тюрмі, тільки аж на мене чекало це нещастя! Така доля, що зробиш. Головою муру не розіб'еш.

Так проходили думки.

Сидить Петро Гребенюк на твердій долівці і думає та думає, та ж початку ні кінця в думках не має. Переливаються мов гірський потік. Шумно. Бурхливо. І йому здається, що він не живе на цьому світі, що він у домовині. Що він більше не побачить волі. Ні сонця, ні біоліцього. Ні жінки, ні діточок. Вік тут мусить сконати і кінець!

— Так нас визволили з під панського ярма! Отаку нам принесли свободу! Оттакої долі дочекалися трудящі! Ох.. дочекалися...

Йому так здавалося, що тут таки умре.

Кругом тільки понурі стіни, обняті жахом. Такі чорні... Десь ще за панської влади білені. То тут, то там чорніють давні близки людської крові.

— Чи тут людей мордували?.. Чи що?..

Поза спину пройшов жах.

Через залізні крати малого віконця заглядав крайчик усміхненого синього неба і мережки блідих хмар. Прилетів зо двору вітер мов у гості і ніжним подувом, мов жіночою долонею, погладив по його високому

лому й зарослому лиці. Пестив. Його так колись пестила Марина, коли ще дівчиною була, серед тихих вечерів... І знову його обняло легоньким холодом поза спину.

На дворі вже надходила весна.

Ах, як душа рвалася на вольний світ, мов пташка з клітки. Та щож? Думки полетіли, мрії пурхнули, тільки душа руками і ногами вчепилася тіла, і не хоче розлучитися. Ні, не хоче! Раом із тілом хоче нести і страждання і горе. Ну і що зробиш? Куди втече? На вікні залізні крати, а двері замкнені. Нікуди!.. А дві такі довгі, мов місяці, а місяці мов роки, а години мов дні. Такі безкінечні... Коли скінчиться рік? Коли два? Хто витримає?

Тільки нудота точить душу мов червяк, а відчай із розпукою розриває серце мов пес і шматує на кусні. Та так важко чомусь.

— Як би так не було жінки, як би так ні дітей... Свистав би. Так був би сам. Та рік не вік — витримаю. Та не знаю, чи вони там витримають? Чи там у колгоспі з голоду не повімрають? Чи через зиму не померзли? Що там вдома бідні роблять? Там десь і голод і холод. Обідрані і босі. Коняка десь напевно здохла! Во хто ж її буде доглядати? Чим її кормити?

— Коби хоч коли якого листа написали, яку про себе вісточку подали. А то — як замурував. Чи загинули? Чи що? Чи може на Сибір вивезли?

Так бився Петро з думками.

Уже три місяці просидів, а де решта? А що, чи не витримаю? Ні, знов собі коняку куплю, і знов возитиму кльоци і знов!

Підорвали його нерви — встав. Підбіг до вікна. І своїм голодним поглядом полетів до піdnіжжя блакитного неба. Хотів увесь світ обнати.

На дворі сміявся світ. Гуляв вітер. Пливли хмари... Там десь ще під лісом білів сніг, мов клаптик газети.

І через серце перешов жаль. Через душу біль.

І знов поплинули думки. І знов перед очима стало грізне марево радянського суду, яке впало прокляттям на його долю.

І знов перед очима стоїть п'яний суддя із суворим поглядом і падають його страшні слова, які проймають холодом. Дрожжу.

— ...Імени... — читає суддя вирок.

Він стоїть ні живий ні мертвий, мов над бездонною пропастю.

І здається, що під ним розсувався земля. Що він падає у безвість.

— ...Української Радянської Соціалістичної Республіки...

І почало міцно битись серце. То знов стищувалось. А поза спину мурашками пролізав холод.

— ...сказую на два роки тяжкої тюрми!

...Не виконав норми!.. Не вивіз кльоців!..

— За що?

Мов божевільний скрикнув перед судом і хотів кинутися на п'яного суддю і його розтерти на порох.

— Коняка голодна! Віз поломаний!

Кричав. Міцно стискав п'ястку. Тільки двох міліцянтів схопили його мов жерту і силоміць вивели з суду і не дали доказати. У душі розгорілася лютъ горючим полум'ям. Хопив руками за крати і хотів ламати, виривати мов бадилля. Але був безсилій мов дитина. Безсилій...

На дворі усміхалася голуба синь. Сміялося сонце. Хиталися каштани. Перелівався вітер. Тільки однomanітна келія огорталась понурим жахом мов домовина.

— Я висиджу!! Витрима!!!!

І обняв його буйний вітер, мов рідний брат, так дружно і любо. I у відповідь вітрові він усміхнувся...

МИХАЙЛО КОГУТ

Ми зродились із крові народу...

(Драматична картина)

ОСОБИ:

1. Славко, молодий парубок.	7. Дарка,	} дівчата.
2. Маруся, його наречена.	8. Оля,	
3. Іван Семенюк, голова Сільради.	9. Гордій,	} парубки.
4. Клубов, член Райпаркуму.	10. Степан,	
5. Шварц, член Н. К. В. Д.	11. Салдат.	
6. Йоско, місцевий жидок.		

Діється по приході большевиків. Вільна околиця. Осінь. Листя з дерев вже опало. На заднім пляні видно село й церкву, а з боку громадський дім. Повне безладдя. Далі видно рештки спаленої хати.

ЯВА I.

(На сцені Маруся, Дарка й Оля).

ОЛЯ. Знаєте дівчата, які ті москалі дивні люди. До хати не загляне, ходить брудний і обдертий, а сорочка на них мов із оливи витягнута.

ДАРКА. До нас зайшов один та так несміливо просився до хати, а коли прийшов, то тільки поголився, то зараз і вийшов щоб його ніхто не запримітив. Дуже соромливі видно.

МАРУСЯ. Та де там соромливі. Вони радше боязливі. Як прийде, то нічогісінко не скаже, лише поглядається і знову йде. А іх коні які. Як нашого Ганущака із Броду.

ОЛЯ. Та у нас один говорив, що у них, мовляв, сама мотузачія. Хвалився, що у них «тъохника велика». Жінка не мусить із керниці воду носити, а лише покрутити в хаті шрубкою, а вода сама біжить. У кожному селі кіно, театр, а танці й музика щовечора.

МАРУСЯ. Ет, небилиці. Чого вони не виговорють. У них всього «хватити», а самі обдерти ходять і куска хліба просять. Я бачила, як

переїжджає їхня кухня. Господи! Яке то нехлюйне! Повно позасіянної страви, а окіпчена як комін!

ДАРКА. Що говорити богато. Прийшла та сволоч, мов коміндрі,

які. Годі глянути на них. Як наш Бровко побачив одного командіра,

то два дні брехав і місця не міг собі знайти. І німа тварина розуміє,

що це за люди.

ОЛЯ. Того самого дня, як вони тут приїхали, стояла я з хлопцями на вулиці. Там один зліз з коня та почав говорити, а горілка так парою і бухала з нього. Кажуть, що горілка у них дешева.

МАРУСЯ. Та тільки, що горілка. Вони мабуть більше нічого не знають, як горілку та батька Сталіна. Щоб до читальні подивився, то ні, бо це контрреволюція. Я вже читала їхнього «Кобзаря», та так вам поперекручуваний що Господи. Майже кожне слово на іх лад перевернене. Вони кажуть, що Шевченко перший комуніст був...

(За кулісами легкий гамір).

ДАРКА. О, дивіться. Іде Гордій та Степан. Але веселі.

ЯВА 2.

(Ті самі, Степан і Гордій).

ГОРДІЙ. Здорові, дівчата. Скучали за нами. Га?

ОЛЯ. Не було б за ким скучати, аж за дурним Гордієм.

СТЕПАН. Не говори так певно. Бо Гордія хотіли нині головою сільради вибрati. Сподобався їм, бо чистий пролетар.

ДАРКА. Драна сорочка, та одні штани про свято і про будень та більше нічого.

ГОРДІЙ. Не журіться, сорокаті, мною, бо про мене вже дбає батько Сталін.

МАРУСЯ. Ха-ха-ха. Як про тебе дбатиме так, як про своїх вояків, то гарно виглядатимеш.

ГОРДІЙ. Ет, все єрунда. Степане, давай покурить.

СТЕПАН. Покурити дістанеш, але чи второпаеш цигарку зробити, то не знаю.

ГОРДІЙ. Бумага у мене єсть. (Витягає газету і видирає папірця. Степан подає тютюн).

МАРУСЯ. Чи ви, Степане, направду були на зборах? Кого там вибрали на голову?

СТЕПАН. Ой, було там нині повно гармідеру і крику. Людей повно. Спершу говорив Клубов, а отісля інші військові, а вкінці говорив наш Йоско. Сміху було повно.

ДІВЧАТА. І Йоско говорив.

СТЕПАН. Так. Наплів купу дурниць і парубки висвистали його. На голову села спершу всі ставили Славка, але політрук не дав собі слова сказати про Славка. Коли люди наперли, то дали і Славкові слово, але він довго не говорив. Видно, що не міг. Клубов пас його цілий час очима, як кіт сало, а отісля довго щось говорив із нашим Йоском і стало показував на Славка. На голову сільради вибрали Івана Семенюка.

ДІВЧАТА. Семенюка?

це «настінний пролетар і харота дитина» советського Союза.
ГОРДІЙ. А Йосько був цілий час браво.
МАРУСЯ. От, падлюки. Влізли на нашу прадідівську землю, виз-
волити нас з-під гнету, а самі наложили на нашу спину свій азійсь-
кий чобіт. Нема нам чого надіятися добра ні від кого. Коли ми самі
не виборемо, то ніхто його не дастє нам.

СТЕПАН. Але ж бо зі Славком небезично.
ВСІ. Чому?

СТЕПАН. Його можуть забрати кожної хвилі. Я говорив йому,
щоб він був обережний. Щось вони задовго говорили собі про Славка,

МАРУСЯ. Боже! Славка мали б забрати??!!
ГОРДІЙ. Не журись. Не слинь завчасу. Ходи, Степане, бо з дів-
чатами нікуди не заїшь. Що не скажи, то зараз і плаче. Ми краще
подумаймо, як Славка перетримати до вечора, а там вночі — на дру-
гу сторону і вже. Там Славко не загине. Тут нема чого йому лиша-
тися, бо земля горить під його ногами, а там він придастися. Працю-
ватиме там, а ми тут теж не дармуватимемо. А ти, Марусе, не плач-
та послухай дурного Гордія. Славко піти із села мусить, а ти із нами
не загинеш.

МАРУСЯ. Ні! Не видержу я того. Краще і мені піти разом.

ОЛЯ. Годі, Марусе. Тобі нікуди. Границя обставлена, а хлопець
якось передреться.

ДАРКА. Краще ходім, сестриці, та подумаем про те у хаті.

ГОРДІЙ. От і диви, Степане. Скажи ти слово, а тут розлізеться то-
бі як жарене масло. Тю на вас.. От краще ходім звідси, бо туди вер-
татимуть з виборів та побачать, що ми мітинг творимо.

СТЕПАН. Ходи, Марусе. Славко вже напевно в хаті.

МАРУСЯ (виходячи). Піду... Піду разом, крайсвіта. Переносятиму
голод і холод та гірко працюватиму. Вас, прокляте большевицьке код-
ло, во-вік не забуду. (Пішла).

ОЛЯ. От, дивіться. Семенюк вийшов з читальні та, здається, п'я-
ний.

ГОРДІЙ. Ходім подивитись на комедію.

СТЕПАН. Тобі комедія, брате. Ходім до Славка та обрадимо де-
шо.

ДІВЧАТА. Ходім. Уотім. (Пішли).

ЯВА 3.

Хвилину сцена пуста. Десь в далині чути большевицьку маршеву
пісню:

Понад доли, понад гори,
Йшла дивізія вперед,
Щоб без бою взяти примор'я,
Білі банди вигнати геть...

Пісня раз втихає, то знову могутнішає. На сцені помалу смер-
кає. Входять Іван Семенюк, Клубов, Шварц і Йосько.

ШВАРЦ. Вот, панімаєте, харотій чалавек із вас, товаріщ Івано-
вич. Ми і сразу думали обрати вас єдиногласно на голову трудящіхся

вашої деревні. Нам, панімаєте, таких багата пужно, у нас влада толь-
ко у руках пролетарів і трудящіхся. Зате у нас всього хватіть. І вот-
ка, і сальотка, і хлеб... Толька работай і кушай. Хто у нас не работа-
єт, той, панімаєте, па словам таваріща Сталіна, не налучаєт кушать.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. Ми не терпім такіх гайдамакоф-пагромціоф, как той
Славко, що сіводня хател галавою стать. Ми с пімі скора пакончім. У
нас нет бандітоф. Нам нужна рабочіх...

ШВАРЦ. Вот, панімаєте, товаріщ, мусите у деревні заложит кам-

ОСЬКО. Я про це постараюсь, товаріщ політрук...

ШВАРЦ. Вот харашо. Вся молодь должна пристать, а када нет,
так ми разчитаемся по словам товариша Леніна, который сказал, что
контрреволюція пайдьот бельє медведі пасти. Ми це все прочістім.

ІВАН. Да. Да...

ЙОСЬКО. Ми, товаріщ політрук, давно чекали советської армії.
Вона нас визволила з-під гнету капіталізму. Я і попередно належав
до тайної комуністичної партії.

ШВАРЦ. Вот і харашо. Таких нам нада. У нас євреї, українци,
грузини, узбекі, татари, всьо адно. У нас все товарищи.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. У перше нам нужно розтянуть пропаганду за колгос-
пи. У нас, панімаєте, колгоспне життя перший сорт. Здесь много ку-
лакоф і їх нада разкулачіть.

ІВАН. Да. Да... Всіх розкулачимо, пан-товарішу Клубов. Я пер-
ший вписуюсь до колгоспу. (Загикнувся). А г-и-ик.

КЛУБОВ. Вот харашо.

ІВАН. Землі у нас досить буде. Я сам даю своє газдівство, хоч у
мене невагато...

КЛУБОВ. Нічево... Ви, товаріщ, пролетар, а в нас толька проле-
тарі правлять радянським саюзом. Землі у нас хватіт...

ІВАН. Да... Да...

ЙОСЬКО. Так. Ми лише чекали влади пролетарів та большевиків.
Тут за панської Польщі годі було на вулицю показатись, а тепер...
Прийшла советська армія і ми можем свободно працювати та нікого
не боятись.

ШВАРЦ. Да, товаріщ. З вас харотій та понятлівий маладець Ви
скоро можете вибітись на агронома чи інспектора наросвіти по районі.
Ми, панімаєте, пазаводим сваї атделенія та уряди. Работи у нас
хватіт, та кождий вєрний таваріщу Сталіну палуїт сваї у радянсь-
кому союзі. Ви, таваріщ Абрагамович, мусите показать себе трудовим
чалавеком і всьо буде харашо. Вам нада помагати спершу у сільраді,
а потом ми сделаем место для вас у районі.

ЙОСЬКО. Добре, товарішу. Всими силами старатимусь усунути із
своєго села... сволоч, та впровадити комсомол.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. Ну, товаріщ. Нам нужно на кватіру.

ІВАН. Да. Да...

(Виходячи співають по п'яному): «Ех, яблушко, да куди котіш-
ся...»

ЯВА 4.

(Хвилю пусто, лише чути стихаючу пісню п'яних. По хвилі виходить, розглядаючись, Славко).

СЛАВКО. Пішли... Всі пішли... От, наволоч. П'яні та заялозені. І хлощі також пішли. Так хотів я бачитись з ними... (Хвилю мовчить). Ох, голота.. Не годен лізвитися на них. Прищелталіся сараною па пашу землю та обсідають її як міль, як ржа, як зараза... Витискають та визавлюють останні соки... Думалось, що чайже свої прийдуть... А тут свої прийшли і своїх бояться. Скажені свої... Яка притілежність... Де ж таке видано в історії... Так. Ми не пізналися. Двадцятілтня большевицька неволя в Україні витиснула глибоке тавро на душі молодих... Знищили народ, знищили землю, а що найгірше, знищили молоде покоління, що тепер яничарами стало проти своїх батьків... Боже. Боже... Татарська навала повторилася. Прибіжще для лінохів, наволочі, злодій та гнилі... (Хвиля мовчанки). За мною почне шукати Н. К. В. Д. Мушу покидати хату, батька... друзів і все, з чим я з малої дитини зжився... Кидати... Лишишся, тату, на поталу большевицької банді. А Маруся?.. Як вона довідається... Трудно. Так воно мусить статися. Широкий світ і невідома доля емігранта. (Знов мовчить). Піду. Піду та почищу книжки, щоб не попалися в руки катам.

(Здалека чути пісню:

«А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей-гей розвеселимо».

Так, розвеселимо. Хоч прийшла навала азіятів на нашу рідну землю, так ми, молоді, станемо до боротьби проти мільйонів і мусимо перемогти... (Голос пісні сильнішає). Де молодечий дух сильний, там немога!..

ЯВА 5.

(На сцену із сміхом та гамором вбігають Оля, Дарка, Маруся, Гордій та Степан).

ГОРДІЙ. Ми за Славком, а він тут.

ОЛЯ. Бігаємо усюди, де лиш яка хата, а він як чернець на самоті.

СТЕПАН. Бач, як скучала. А то тихше говори, бо Маруся почує.

СЛАВКО. Спасибі, хлощі, що не забуваєте. Не пора на сміхи. Час грізний для нас настав і ми мусимо його холоднокровно приняти. Чи ти, Степане, переглянув книжки у бібліотеці?

СТЕПАН. Так. Всі, що могли б бути підозрілі, я перебрав і зараз тут принесу. (Виходить).

МАРУСЯ. Славку. За тобою шукають... Я була тепер у твоєї тети і там солдат питався за тобою.

СЛАВКО. Нічого не відють. Скорі мене тут не буде.

МАРУСЯ (із болем). Славку!

СЛАВКО. Годі, Марусю. Я йду, бо місця на моїй рідній землі не-

ма мені. (Входить Степан і пеє книжки). Так, друзі... Ми росли та жили однimi мріями та однimi гадками, а тепер я відійду від вас. Так воно мусить бути. (Маруся плаче). Хочу лише одного, другі. Сильної любові та тихої підпільної праці. Не плач, Марусю... Не на віки я йду. Вірю в це, що ця голота і ця сволоч не встоїться довго на наших землях. Наш дух за сильно розрісся, щоб вони могли його зетрути. Ми встоїмось, бо зродились ми із крові народу і від віків колисала нас грізна тюрма, а вони скоро розпадуться під напором правди. Із цією надією я йду. А тепер, розпалюйте вогонь та паліть книжки, щоб не лишилося нічого, що нас могло б зрадити...

ДАРКА. Ні, Славку. Шкода книжок. Ми поховаем їх так, що ніхто не знайде.

СТЕПАН. А справді. Я візьму їх та закопаю, а колись вони припадуться. Та це ж найкращі книжки, то шкода їх так нищити.

СЛАВКО. Ні, Степане. Я знаю, що ви не відергите під натиском большевицької банди. Як вони дізнаються, що, я втік, то зараз будуть питати за книжками та за бібліотекою. І ті книжки вас зрадять.

ГОРДІЙ. Славку! Ми були друзями і ними вовк лишимось. Не бійся. Не зрадимо себе і в найгіршій хвилі відергимо. Тільки щоб між нами не закрався зрадник.

СЛАВКО. Того і я боюся.

ДАРКА. Ні, Славку, хіба ти нас не знаєш. Ми ж разом вросли та разом змагались і разом працювали. У найгірших хвилинах ми ціло виходили, а тепер ми мали б заломитись. Ні! Так воно не буде!

СЛАВКО. Так, друзі. І я так думаю. Знаю вас добре. Але найгірше доперва тепер прийшло. Ми молоді стоімо в обличчі великих та грізних подій, а вийти з них мусимо ціло... Я вірю в це, бо це наша молодість. За Україну, за свій народ, за землю, завсіди вірно та широ постіймо!

ОЛЯ. Всі, разом будемо боротись, доки у нас стане сил. Нашим обов'язком буде відергати, не оглядаючись на нікого. І ми відергимо.

СЛАВКО. Тішить мене це, друзі. І я щиро вдячний вам. Легше буде мені покидати свою рідну сторону і йти в світ із надією, що і тут піде праця та наші мрії скоро мусять здійснитися. Не хочу багато від вас. Хочу лише посвяти та сильної волі.

СТЕПАН. Воля і посвята для загального добра знайдеться.

СЛАВКО. Ну, друзі. Мені пора йти. (Маруся плаче). Годі тут довше тинятися, а то за мною зараз шукають і вечір вже. Не плач, Марусе. Я вернусь ще. Вернуся тоді, як над нашими землями зійде нове сонце, як щезне із наших земель большевицька сарана, а нам засяє нова воля. (Виймає пістолю). Тепер, мої друзі, тут в обличчі большевицької дійсності зложім присягу на вірність Україні.

(На розпростертій долоні вказує пістолю, а всі кладуть по два пальці. Десь у глибині чути, під слова присяги, пісню «Ми зродились...» Славко проводить присягу, а всі різко та завзято її повторюють).

БСІ. Присягаємо... що вірно і мужно... будемо стояти у боротьбі із нашим ворогом большевизмом... Присягаємо вірність і посвяту Україні.

їн. Присягаемо бороться доти, доки не встане наша найбільша мрія, що воскресне до нового життя Україна... Честь і боротьба буде нашою провідною дорогою в житті... Не налякаємося ні тортур, ні смерті, ні заслання, а пісмімо смерть наших лицарів... Так нам, Боже, допоможи!

ЯВА 6.

(В тій хвилині, як всі присягають, входить салдат із кріском та стас і прислухається. Під кінець слів виступає із наготовленим кріком).

САЛДАТ. Што ето? Контрреволюція? Кругом.. Розходісь! Петлюровська банда. Україна. Какая Україна? України не било і нет. Зде саюз трудащихся. Разойтесь — приказиваю. Панялі?

СЛАВКО. Поняли... (Прицілюється пістолею, а дівчата розбігаються із криком). САЛДАТ (підносить кріс). Руки в верх! (Та в тій хвилині падає два стріли. Салдат кривиться, падає і, конячи, белькоче). Кон-трр...революція... Контрррр..

СТЕПАН. Свoлоч!. СЛАВКО. Ходім... (помалу відходять). (Потім розлягається тихо, а опісля голосніше та при кінці вже голосно пісня):

Ми зродились із крові народу.
Колисала нас грізна тюрма...

Сцена пуста, лиш лежить труп салдата).

(Завіса поволі спадає).

МИХАЙЛО РЯБОКІНЬ

З а к о ж у х и

Дітки, сива давнина давно минулих днів прокинулась сьогодні в моєму серці і я, доживаючи свої останні дні глибокої старості примищений її вам розказати. Ви послухайте тихесенько, не мішайте мені думу думати: ваша кров — живе срібло, ваше тіло — дуб міщний, та до того ще — молодість, здоров'я.

Не за синіми морями, не за чорними лісами, в червонім царстві, жило-було в одному селі два куми — кум Вакум Кріт і кум Ригорко Кіт. Кум Вакум Кріт був високий, в величезним животом, з грубою та довгою шию, кум Ригорко Кіт, навпаки — низенький, з довгими вусами, з закрученим, як корси саней, носом.

Обидва незавидні були, але слава про них ходила гучна, далеко відома за межами села. Кожен може розповісти про те в кожну хвилину, коли б ви не поспітали.

Господарювали добре, чемно, тому й жили в багатстві, в добрі, в усіх достатках. Якось захотілось їм обом побачити велике місто Ки-

їв, погостювати в ньому, бо жили вони в селі, що розкинулось за кілометрів двісті від нього.

Довго думали-гадали, пору вибирали, коли виїхати, коли вийти. Нарешті надумали — Спаса, найліпшу годину.

Прийшла пора. Помастивши за згодою одного воза, злагодивши збую, обглядвши й кругом, — щоб все честь-честю було, — ранесеною перед неділею через Умань виrushili на Київ. Для показу людям своєї заможності, статечності, не довго роздумуючись, зодяглись у новесенькі білі кожухи, наклав кожний на свою голову каракулеву шапку, вичистили, виглянцували чоботи, а самочинної шкури. Господарі — на во! На цілій повіт не знайдеш таких.

Їдуть вони собі, їдуть, їдуть два дні чи три, та все роздумують, як то їх зустрінуть поважні київські люди, як то їх запросять за стіл, подадуть чарку, страв холодних та гарячих. Не без того, щоб яканебудь молодиця за столом не кивнула бровою, не усміхнулась лукаво, зазиваюче. Так було завжди: заведене зайшло в звичку. У гості їдуть, не кудинебудь.

О півдні якогось там дня в'їхали в Умань. Захотілось обом побарювати, бо якраз був базарний день. Попрямували туди ж, на базарну площу.

Не доїжджаючи до рундучків, раптом крикнув кум Ригорко Кіт:

— Куме, глянь бо он туди: махає... Ой, махає!..

— Де махає? Хто махає? — аж підскочив кум Вакум Кріт.

— Ой, Боже... Та ондечки біля тої здорової червоної хати. Бачиш? Глянь: іде вуличка, трохи далі — друга; тепер перейди очима трохи лівіше — дерево, ще сажнів три-чотири... Ну? Ще не побачив?..

— Бачу, бачу. Чи не до нас маха, куме? А? До нас, їй-богу, до нас, от щоб я з цього місця не з'їхав, щоб я крізь землю провалився й дома опинився, не поломавши воза, коням — ніг, а собі — ребер з обох сторін.

— Ого-го, — щоб геть і реберця остались цілі? А хто ж тоді?

— А ти думав як? Зразу й калікою стати, зразу щоб сосновая чи дубовая хата?

Місто жило своїм щоденим шумливим життям. По вулицях проносяться викрашені брички, легкові авта; тротуарами потоком на базар несується люди з навколошніх сіл. Один в'язку дров несе, другий, зігнувшись у три погибелі, — сіно. Баби своїм заклопотані: курчата, качки, яйця в кошовках, в саквах молоко, сир, ягоди. За возами плентаються коні, корови, воли, зрідка денебудь закричить порося в задку воза.

Один парубійко зустрівся з знакомим:

— А куди йдеш, Кушко? На базар?..

— На базар... Маю штани купити.

— Кушко, пощо тобі лишні? Краще жінці купи спідницю або мастрошу.

— Ех. Цюня. Цюня, маю оді та й ті дрантиві, а сорочок, то ще менше.

Обоє сміються, хлопають одне одного по плечах.

Моїх кумів це не пікавить, навколошня метушня не дивус. Вони обидва вп'ялись думками й очима в постаті, що весь час махала в од-

нemu вапрямку — до корчми, де музика не затихає ні на одну хвилину, де на очах присутніх творяться найнесувиші сцени, про що воно згодом дізнались в побачили на свої очі.

Корчма... А в ій — горілка, вино, свинина: варена, холодяна, печеня; квас холодний, настояний освіжав душу від жари, коли поп'еш. Розказували чумаки про це, не брехав пустоголовий брехун чи молодиця, яка була передатчиком всіх сільських новинок.

— Братику, Ригольку, ходім, раз кличуть — ходім! Ато прозівамо пасливу хвилину: там уже, може, так випивають та закусують, що аж небо куриться...

— Там уже коні попилися в доску, а хлопці жолуби гризуть. Але: чи ж добре там буде, куди кличуть. Щоб часом, бува, не той, як його, кручена ковінька дубова лому...

— Ну й смішний же ти, куме Ригольку, як мала дитина. А що кажеш, то як дурний. Чого журитися? Чого хвилюватися, друже: приїмо — побачимо. Ні, ій-богу, ти таки дурний: у такому місці, та ще на базарі, де так багато людей вештаються, як може щось трапитися.

Зайшли ж мої куми — кум Ригорко Кіт і кум Вакум Кріт — до корчми, шапки поскідали, а згодом і промовили:

— Доброго здоров'я! Боже вам допоможи! У всякий бід та пригоді виручи вас, Цариця Небесна!

Приміщення гуло. Бубон, скрипка, якими лихо оперували музики, брали верх понад усе. Крізь свист, брязкіт, клекіт і гомін їх рідко хто почув, побачив, усміхнувшись для себе, киваючи п'яною головою відповідь та клішаючи посоловілими, червоними від жару, очима. У одному кружку танцювали люди, як дикини, як божевільні, як безтурботні і без лихобів вдачі.

Обидва лякливо оглянули всіх, підняли з непорозумінням очі трохи вверх, покриваючи свої лоби борозенцями, рівними, продовговатими, як хотіли, було, вертати назад. Коли раптом перед ними з'явився швейцар, низький, рижий, дуже-дуже подібний до нашого Федя Дороша — майстра на всі руки. Може чули про такого? Він у нашому селі, у Танському, живе, біля греблі; може і бляху красити, і відробити, і майструвати, і заливати, загалі все може, що не закажеш йому. А борідка в нього — клиновата.

І откаже швейцар до кума Вакума Крота і до кума Ригорка Кота:

— Зрольтесь-с раздеться. Плат'є, пакарніше прашу, в роздевалку. «Яке-таке «плат'є»? — оторопів Ригорко, — куди не їздив, де не бував — нігде так не зустрічали».

Ще більше ошарілись, коли з'явився червоний жідок, в засмальцованиму лейбіку-фуфайці, небритий, нестрижений, перозчесаний. Полові, весь час киваючи головою то в один бік, то в другий, почав говорити:

— Хазяйстви як? Може б... Може б від-дихнули у нас, випили б чагочку, одну-дві?.. Дешево обійдемо вас, не подумайте, що дорого. Хай вам Боже... Ви приїхали, чи прийшов? Коні є? Хай вам Боже здоров'я дастъ! Ми — добродушній... — герготів далі. — Ну, чого в рот води набрав обидва? Я... Та?

Як учув кум Вакум, що просить відпочити, чарочку пропонувать і, головне, задешево, аж засяяв від налетівної радості. «Зостанусь, посиджу, вип'ю й наберусь сили, втрачені за дорогу» — подумав.

— Куди б це оцього кожуха покласти, чане. Він, знаєте, мішав мені. Весна, жарко... А шапку також коло кожуха якось щоб примостили.

Ми з кумом Ригорком до Київа Ідемо. Наші коні надворі залишились, ми, понімаєте, заглянули сюди та й забарілись. Я ось, почекайте, сю мінуту вернусь, піду, лиш та коням істи дам.

Жідок його опередив.

— Не, не-не, ми коні самі... ви садітесь. Што вам беспокойтесь?

Сказав, і зник в одних із вихідних дверей. Кум Ригорко Кіт слухав, слухав і почав почувати, що в середині якийсь сумнівний черв'ячок ворувається, здригається і цим самим залисає дрібну трастию під шкіру. Він відчув у словах жіда, невідомий для серця, разючий біль, хотів, було, і вириватись, але кум Вакум уже дав наставлення жіду, той зник виконувати його.

— Куме Вакуме, ми в жидівських руках. Ходім звідціль поскоріше! Шо жід, що чорт — одна тварюка, я чую недобре, моя душа каже вибиратись як найживавіше.

Той, угинувши голову, щупався в своїй бороді, шморгав носом. «Верзет кат зна що оцей кум мій. Жід — чорт, каже: та якби він був чорт, баран у біблії. Об'ївся чогось, води напився, від цього і всередині болить. Дай вам, Боже, здоров'я, каже. Ні, так чорт не буде бажати». — думав.

— Ти — як хочеш собі, а я зостаюсь. Мене кортить посидіти в веселій кумпанії, почути після чарки, як живуть люди в п'юму, вперше нами баченому місті, які чудо-дива творяться. Зповітій душі закортіло вириватись на волю, повеселитись на старості літ: смерть недалекоходить з косою і вичікує, коли схібнеться похідка. Хлопчачі літа давно минулися з буйною славою моєю та вибриками.

Жідок вернувся. Сіли за стіл. Він, як весільний батько звивався біля моїх подорожуючих.

— Фаршовия шукі подать? — запитує він, склоняючись над столиком.

— Давай! — наказують куми.

— Шампанського — красного — подать?..

— Авже-ж...

— Жаркое хотіте?..

— Подать!

— Пагасьонка, з начинкою, з приправою...

— Ага-га-а...

Їли, пили, скільки хотілось. Жідові тим краще, бо злупить більше грошенят з цих сільських тупоголовців, цих горопашних господарів. Він ще крапціх об'їджав, а цих — не має навіть потреби говорити лишень, бо все буде якнайкраще.

Час в путь. Тіло спочило. Ще треба проіхати багато кілометрів. Із за столу піднялися кум Вакум Кріт і кум Ригорко Кіт, витерши рукавами обличчя, оглядаючись. Перехристились.

— Спасибі! Спасибі, сердечно дякуємо вам, що тепло, по-нашому, устріли нас. Приїжджаєте до мене й до моого кума, у Танське, на празник на Дмитра. Заколемо кабанців три, з печікою та горохом пиріжків напечемо, горілки, меду наставимо... Просимо..., приїжджаєго кум, насуплений, захурений, мовчав.

— Жидок не куняв.
— Прощу, — настійочка перший сорт, — випийте ще по стаканчику.

— Спасибі! Дай, боже, щоб ви жили, щоб ви... Нам більше не треба, бо, знаєте, в Київ ще треба доїхати. Оставайтесь здорові!

— Чекайте, а гроші, коли гроші платити будете? — прозвучав застерігаючий голос жидка.

— Гроші?.. Які гроші? Я... ми ні в кого не позичали й позичати не будемо, в нас і свої зданіх давен ведуться, живемо, як царі.

— А єли, пили за що?

— Єли?.. То й у нас юстимете. Аж не брешу я, кум Ригорко?
Як приїдете в гості, пощитаємося. Ми люди чесні. Свого не віддаємо, а вашого не візьмемо. Так же, Ригорко? Куме! Так? Я-я-я... вони-ни... Ми люди... Мій Ригорко не тих. Хто? Він? Хто це тобі наговорив, що він злодій? Брешеш, собако руда, та я тебе за обіження моого кума так... Ріжка морда! Ще злодійом називатиме! Бувайте! Ригорко!..

Кум Ригорко Кіт мовчав. Він хотів додому, до жінки, швидше до свого залишеного теплого кутка, без «раздевалок», без жидів, без «нагасянька».

— Чую. Ходім.
— Почекай; так мило грають. У тих, у інструментах, мабудь ангели є, прислані богом, щоб душу розвеселяти людську. О!.. О-о-о! Люди... говорять...

— Поки грошей не заплатите, то звідціль не виїдете! — жидок починав пліватись, нервуватись, махати поперед себе обома руками.

— Ригольку, дай гроші, вони в тебе в кармані кожуха. Та дивись, калитки всьої не витягай наверх, бо хтось побачить. Розплатись! Ех-хе! Ах-у!.. спати. Каже:

Ой, п'є козак, п'є:
В нього гроші є
Ей, за ним... за ним його рідна мати...
Дріб-ні-і-і сліо-з-зи лле.

А тим часом на шум та крик уже біжать офіціянти, директор.
— В чому суть? Що тут трапилось? Я тут — директор. Кому чого забажалось? Прощу, я до ваших услуг.

— А, пан директор! — підсکочив кум Вакум Кріт.
— Пан директор... — арадів кум Ригорко Кіт.

— Здрасуйте... Просимо вас на празник до себе на Дмитра в осінь. Заждіть, я докажу... Я ж кажу: буде і кабанець, і ковбаса, і чарка — все буде, лиш приїжджаєте. Хіба не... Га? Да-да? Хіба не знаєте... — викладає своє прохання кум Вакум.

— Товариш директор, за ними — наш борг: єли, пили і не хотять платити, — вказав пальцем жид жиду на обох кумів.

— Давайте гроши! — наказав директор.

— У гостях, на селі... жінки, молодиці біолиці, дівчата ставні. Куме Ригорку! О, в нас...

В цей час кум Ригорко Кіт шукав у карманах гроші і не знаходив. Іх там не було. Вони безслідно зникли. «Нема, — шукав далі, — здається, вони в лівому кармані були. Нема! Може в правому? Ні, і тут нема. Де б же вони могли подітись, де б же вони могли бути. Калитку замотано в хустинку, все це вихано в карман, і тут — нема. Ішту лиши надвір, може, в возі, як не буде — їх жиди вкрали». Пішов, сказавши.

З'явився міліціонер. Навколо почав збиратися інтересуючий люд. Шум почав збільшуватися.

— Товариш міліціонер! Ах, — це ти, Срулим? Карапо! Карапо! Одай репаний мужик назвав мене рудою собакою, рижкою мордою, не заплатив грошей із своїм злодієм за їжу та пиво, і ще кличе на село, в гості, бажаючи побити там мене за нанесену мною, будімто, йому кривду. За гроші, то треба кожухи забрати, а за образу мене, всієї нашої нації — **єврейської** — в тюрму, гада, на приведення в порядок.

Міліціонер весь час кивав головою і записував кривулями до записної книжки сказане «пострадавшим», а при кінці сказав:

— Все понятно. Пане, ой, пробачте, товаришу, ходім зі мною до участку.

Кум Вакум прокинувся.

— Заждіть! Егей, Ригорку, іди, дитино моя, сюди. Тут, побий його коцюба, кваша заварилася.

Слова того зустріли на порозі, коли той вертався знадвору.

— Чого там тобі?

Срулим, штовхаючи наганом у спину, випровадив обох на вулицю. Куми пручалися.

— Товаришу! Товаришу! Пане!..

— Дядечку, наші кожухи там, зісталися: ми не взяли...
— Чуете, пане, кожухи в «раздевалке».

— Ідіте, ідіте, в отделенні пагаворім пра всьо. Ми вас научім панимати інтернаціоналізм народов совета.

— Та ж...

— Іді... своч мужіцкая! До Києва єдуть, гаспадінушки...
Куми похнюпались. Народу збільшувалось.

— Ригорку, ой ми дурні, ой ми глухі... Бити, бити, та ще й добре забити обох.

— За що, куме Вакуме?

— Як — за що? Хіба ти не чув, як скрипка казала: ф'ють, ф'ють... за що п'ють?; а барабан відповідав: за кожухи! за кожухи!
Ці слова вкололи Ригорка, отже він додав ще до цього:

— Чув. Але чи ти чув, як жидок казав: за коні, калитку! за коні, калитку!

— Як, — і це пропало, і це зникло?

— А так, що немає ні коней, ні грошей, які були в кожусі.

Якось бабуся, що прибігла також подивитись на сходовище, запи-
тала:

— За що п'ють?

— За кожухи! — відповіли одні.
— За кожухи! — відповіли другі.

Один хлопчик, років семи-вісім, підігі до бабусі, що запитувала і сказав:

— Бабусю, оце ці два дяді до Київа Їхали гостювати, вони з села, з далекого, далекого. І тут їх обох і...

— Цить, синючку, бо почуто, то біда буде, Мовчи, пехай їх а-
тонів вогонь спале, пехай грім побіс серед дороги.

Кумів забрали до участку...

На цьому, дітки, кінець. Куми більше не вернулись додому, їх на-
віки заховала жидівська рука від людського ока. Та не вони одні зги-
нули. Я сам бачив, як сотні таких забирали в день, забирали в ночі,
забирали дома, на роботі. Матері плакали за синами, дітки плакали
за батьками, жінки — за чоловіками і плач, з'єднавшись докупи, про-
літав над Україною бурею. А схилені йшли й давали заповіт, німий,
беззвучний, але всіма чутній:

— Україна, українські сини й дочки, не в силі більше зносити
здуцяння, гніту, тисяч смертей!

— І кров, і життя, і смерть — все в один кулак зберемо! — від-
повідало покоління.

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ
(Рим)

Міркування про фаталізм, або про долю та випадок

I.

За один із жалюгідних наслідків большевицького панування в Україні треба вважати значне поширення серед українського народу фаталістичного наставлення, і то в його найгірший — пасивно пессімістичній формі. Італійські журналісти, в своїх дописах з України, однозідно твердять про «фаталізм» української душі, що виявляється ніби в тій «байдужості», з якою українське населення приймає на свої груди неймовірні терпіння, зв'язані з большевицькою спадщиною та трагедією війни й пустошень, які вона з собою несе.

Думаю, що в цих поміченнях італійських журналістів багато пра-
вди. Бо ѹ що інше залишається знесиленому, втомленому, виголодже-
ному населенню, як не прибирати на себе цього вигляду пасивної бай-
дужості, що за нею, як за охоронним панциром, він ховає свої нестерп-
ні болі, свої зраджені надії, своє безсилля перемогти сили, більші за-
нього. Ще Шопенгауер писав свого часу: «Пізнati власнi нахили й

власнi можливостi, а також i межi, яких не можна переступати, — ось найшевнiший шлях для найбiльшого власного задоволення. Bo нема бiльшої потiхи, як цiлковите усвiдомлення певнutoї необхiдностi. Bi-
да, що спадає на нас, не знесиле нас так цiлковito, як думка про
засоби, якими можна б було її недопустити (Спiзнi жал! — E. O.).
Нiщо отже не може заспокоiti нас краще, як прийняття подiй з точ-
ки погляду неминучостi, як знарядiв непереможnoї долi, як немину-
чий наслiдок зiгу внутрiшнiх i зовнiшнiх обставин. Звiдси й фаталiзм.
Тому то ми, кажучи по правдi, плачемо й кричимо тiльки доти, доки
надiмося вплинути цим на iнших або пiднести власну енерgiю до най-
вищих зусиль. Ale, чи то дiтьми, чи то вже дорослими, ми вмiємо ду-
же добре коритися, яктiльки бачимо цiлком ясно, що неможливо вже
zminiti te, що сталося. Ми поступаємо тодi, як цар Давид, що, поки
син ще дихав, не переставав плакати й благати розлучивo свого Єго-
людей зносити байдуже безконечну низку нещастt... bo знає, що внут-
рiшнi чи зовнiшнi обставини не дають можливостi n'ichого zminiti, a
stiльki bidi й горя...»

Отже цi слова нiмецького фiлософа, взятi з його славного твору «Свiт, як воля i уявлення», дарма, що писанi десь в першiй половинi XIX. ст., нiби зверненi до всiх tих чужинецьких журналiстiв, що спо-
глядяють жахливi злиднi українського населення пiсля большевиць-
кого режиму i дивуються, як «фаталiстично» воно їх зносить. Нема n'i-
якого сумнiву, що оте фаталiстичне наставлення — цe тiльки охорон-
ти свою духову рiвновагу, щоб перетривати жахливi моменти i розпо-
чати потiм нове життя.

Не треба забувати, що до цього фаталiстичного наставлення український народ приходить пiсля довгих рокiв неймовiрно-героїчної боротьби, в якiй вiн витратив цвiт своєї молодi, в якiй вiн витратив величезнi скарби духової й фiзичної енерgiї; не треба забувати, що до цього фаталiстичного наставлення вiн прийшов пiсля так само довгих i повторних рокiв страшного голоду, навмисне зорганiзованого большевицьким урядом для знесилення українського народу; до цього фаталiстичного наставлення вiн прийшов пiсля безчисельних спроб невдалих повстань, нелюдських виселень, жорстоких колективiзацiй, в яких кожний спротив виявлявся неминуче засудженi на невдачу супро-
ти органiзованої сили большевицьких посiпак. Potiм прийшла вiйна з таким протиставленням неймовiрно могутнiх, майже стихiйних сил, що супротi них особиста воля розпорощених українцiв вiдається без-
силим кволим листочком в крутеji несамовитих вихрiв. Коли вибухає величезнiй вулкан, або раптом хвилi землетрусу перекидають в ру-
мовища велике рiдne мiсто, людина опиняється в почуттi своєї безси-
losti й приймає також фаталiстичне наставлення, — вона чекає, по-
ки перейдуть griзнi подiї, незрiвняно сильнiшi за неї.

Нема чого й говорити, що таке наставлення у неї тiльки тимча-
сове. Людина знає, що й розбурханi стихiї, супротi яких її воля без-
сила, uвiйдуть в свої нормальнi рамки, i тодi перед нею знову вiдкри-

ються можливості творчої діяльності, тоді перед нею повстане знову можливість відбудувати все поруйноване.

Треба вважати, щоб і фаталістичне наставлення українського народу, що його так однозідно відмічають чужинецькі спостерігачі, було тільки тимчасове, щоб воно не закорінілося, не зробилося звичним і традиційним, якото ми бачимо в народі московському, що віддавна відомий в усьому світі своїм пасивно-лінійним фаталізмом, — вислеканим під довговіков тиранією московських царів, від Івана Лютого почавши і на Сталіні закінчиши. «Що більше уряд деспотичний, — писав Гійо в передмові до «Проблем історії» Мужоля, — тим більше він склонний народу залежити від сваволі і від випадку», і тим більше він сильний до фаталізму. Дослідник психології московського народу, Жюль Легра, професор Сорбони, так писав в своїй книзі «L'âme russe», 1934. р.:

— «Пасивна покора, з якою росіяни зносять нестерпне ярмо, і яке впродовж чотирьох століть вражало всіх відвідувачів Росії, не походить у них з почуття втомленої раси, що піддається силі і не має більш спраги для нової боротьби. Не має вона, як треба думати, й тієї лицемірної постави супроти сильнішого противника, що приховує свою груту збиравши силу в навмисній бездіяльності, щоб вступити в почутию боротьбу, коли буде певність перемоги. Ні, ані втома, ані розрахунок не входять в цю московську покору... Покора росіян споріднюються з якимсь фаталізмом, що виявляється в найменших рухах цих людей. Коли ви розмовляєте з ними по-приятельському, помічаете, що мало не в кожній іншій відповіді звучить ця фаталістична потка... Смерть, що приносить зв'язку будучності, іх зовсім не турбує, бо вони живуть виключно сучасним моментом. Їхня притаманна лінія дуже добре пристосовується до цього своєрідного фаталізму... У нас в Західній Європі, в підставі всіх концепцій, і найбільш лінійних, лежить чинне, позитивне почуття. У росіян навпаки: їх притаманне почуття істотно пасивне, недбале, негативне. Коли дме сильний вітер, вони повертаються до нього боком, замість наставляти вітрила: вони чекають завтрашнього дня, замість іти йому назустріч...

Справа й нашого якнайскоршого відродження полягає в тому, щоб і ми якнайскорше перестали пасивно чekати завтрашнього дня, а починали вже тепер іти йому назустріч. Треба вжити всіх зусиль, щоб тимчасове фаталістичне наставлення українського народу не перетворилося в постійний пасивний фаталізм, і то тим більше, що, саме внаслідок різних московських — і не тільки, як ми пізніше побачимо, московських — впливів, небезпека такого перетворення існує.

Один із дослідників духовності українського народу, др. Арсен Річинський навіть вважає, що такий постійний фаталізм в українському народі вже існує:

«Первісна відсутність дуалізму в староукраїнській релігії сприяла укоріненню в народній вдачі одної знаменної прикмети: це природний оптимізм, що спирається на уявленні Бога, людського Добродія, такого близького до нас, справедливого Господаря Світу. Те зло, яке неминуче трапляється в людському житті, а над яким терпить сам Господь, залежить не від якогось Зла-Абсолюта, рівнозначного Богові, а лише від такої вже Долі (ближче неокресленої), персоніфікованого Ви-

падку. Звідси відомий фаталізм українців, що вкупні з природніми (поганевими) ліпощами привів до нашої славнозвісної інертності й пасивності, національних рис, які так тяжко заважили в українській історії...»

«Фаталізм», про який говорить Річинський, нічого не має спільного з тим фаталізмом, що його нам залишає більшевицька спадщина, вицька спадщина залишає нам фаталізм з оптимізму, більшевицького походження пессимістичного. Оптимістичний фаталізм — явище не тільки українське, а загальноєвропейське, походження чисто літературного. І хоча Річинський і виводить його з християнської віри в Боже Провидіння, в дійсності, він прийшов до нас, — це до української інтелігенції, а не до народу, — від західно-європейських раціоналістів та позитивістів. Але про це пізніше.

II.

Але що таке властиво фаталізм? Чому він може бути і пессимістичний і оптимістичний? Які наслідки за собою потягає?

Фаталізм — це вірування, що події відбуваються цілком незалежно від людських бажань, зусиль чи волі, згідно з разнавсі визначенючи присудженою долею. Як віра в якусь пайвищу істоту, що визначає людську долю, фаталізм наближається до релігії. Накидаючи людіні покору супроти всього того, що трапляється внаслідок вияву вірізняється від релігії тим, що не присукає можливості інтимного мілівість будької зміни в раз визначеному чи присудженому, відкидая потребу молитви. А від моралі відрізняється тим, що не визнає свободи волі, а значить виключає відповідальність людини за її вчинки.

Слово «фаталізм» походить від латинського «фатум», що означає «божий вирок» чи присуд, це божу волю, що не може бути ніким змінена. В множині це слово обозначало вироки ворожбітів, що відносилися до будучої долі людей, а потім і саму долю.

Але якщо слово походило з Риму, то сама ідея фаталізму віднаходить вже в найглибшій давнині арійського світу і знайшла своє точне викresлення вже в Вавілонії, де вона стояла в зв'язку з астральним культом та астрологією. Вже з найдавніших часів, люди, намагаючись зрозуміти світ, в якому жили, пояснювали всі події життя, як вияв чинності вищих істот, і намагались впливати на них чи то молитвами, жертвами, благаннями, чи то спеціальними обрядами, що мали нібито в'язати виці істоти та підбивати їх людській волі (мадгія). З найдавніших часів прийшов і поділ цих подій на дві великі групи — на події родинного й особистого життя, в яких боги брали велику участь, роблячи часто людям великі й не все присміні несподіванки; до другої групи належали явища природи, що відбувалися з великою регулярністю, як зміна дня і ночі, схід і захід сонця і т. д. Перших не можна було передбачити, але на них можна було вплинути, шляхом молитов чи жертв; на другі не можна було вплинути, але